

En svensk rättsskandal. Effekter av den svenska undantagslagen

JANNE FLYGHED

Den svenska undantagslagen fridlyste högre tjänstemän från allmänt åtal. Den avskaffades 1981 efter att ha varit i kraft i sju år, men trots det har den effekter än idag.

Inledning

Ursprunget till denna rättsskandal återfinns i en av de mörkare fläckarna i modern svensk rättshistoria: den så kallade undantagslagen (SFS 1974:573). Den trädde i kraft den 1 januari 1975 och kom att gälla till och med utgången av 1981 (SFS 1981:1312).¹

Genom en förändring i rättegångsbalken (RB 20:10) blev högre tjänstemän, från byråchefer och uppåt, åtalsimmuna. 1977 innehade cirka 5000 personer sådana tjänster. Detta blev möjligt genom att man i lagtexten ersatte ordet "ämbetsbrott" med "brott".² Tidigare hade denna tjänstemannakategori varit skyddad mot enskilt och allmänt åtal om de begick brott i samband med tjänsteutövning. Enligt den nya ordalydelsen kom immuniteten att gälla alla brott, den var med andra ord heltäckande. Endast riksåklagaren (RÅ) fick rätt att väcka åtal. Därmed avskaffades målsäganderätten för den enskilde,

den som drabbats av brottsligt förfarande från en ämbetsmans sida fick förlita sig på RÅ:s bedömning av saken. RÅ fick därmed en vetorätt beträffande möjligheten att ställa högre tjänstemän inför rätta.

Dåvarande socialdemokratiska justitieministern Lennart Geijer menade att det endast handlade om en redaktionell förändring, en följd av andra ändringar i RB.³ En enhällig riksdag antog lagen utan debatt. Därmed hade en fridlyst svensk nomenklatura tagit form.

Lektorn går rättens väg

Redan innan undantagslagen trädde i kraft kommer en viss Reinhard Helmers in i bilden. Helmers hade sedan 1966 varit anställd vid Lunds universitet och 1974 nekades han förlängning av en lektorstjänst i kemi. Till grund för det negativa beslutet låg bland annat en anonym insändare (Syd-

1. Se bland annat von Kreitor "Undantagslagen – ett exempel på krislagstiftning i Sverige", *Retfærd* nr.11/1979,74ff och Helmers "Undantagslagen" *Res Publica* nr. 3/1985,147ff.
2. RB 20 kap. 10 hade följande lydelse före ändringen:
Vad i 8 och 9 stadgats om rätt för målsäganden att väcka åtal eller övertaga eller i högre rätt fullfölja väckt åtal gäller icke i fråga om ämbetsbrott, som avses i 3 kap. 3 och 7 kap. 3 andra stycket.
Efter den 1 januari 1975 ersattes *ämbetsbrott* med *brott*.
3. Proposition 1975:35 med förslag till lag om ändring i vallagen (1972:620) m.m., s.108. Endast en knapp sida av denna 130 sidor långa proposition handlade om den förändring som kom att utgöra undantagslagen.

svenska Dagbladet februari 1974) som innehöll en politiskt färgad nedvärdering av Helmers. Insändaren hade bifogats av prefekten och universitetsnämnden åberopade den i sitt remissvar angående tjänsteställningen till regeringen. Enligt Helmers var det innehållet i denna insändare som var det avgörande för att han inte fick tjänsten.

Sedermåra åtalades och fälldes en underordnad kvinnlig tjänsteman för tjänstefel på grund av ett smärre administrativt fel som ej berörde huvudfrågan. Helmers gick därmed delvis till mötes, men samtidigt inberar beslutet att den anonyma misskrediteringen konfirmerades.

Helmers ansåg sig ha blivit utsatt för förtal, ett förtal som gjort att han på felaktiga premisser nekats förlängning av sin lektorstjänst. Kanslirådet Halle på utbildningsdepartementet diarieförde aldrig förtalskriften men la den ändå till handlingarna. Helmers ville då väcka åtal mot Halle för undertryckande av urkund. Det gick inte. Trots att undantagslagen trätt i kraft efter det att Helmers väckt åtal avvisades saken av samtliga domstolar – tingsrätt, hovrätt och Högsta domstol – just med hänvisning till undantagslagen.

Då Helmers därmed uttömt de inhemska rättsliga kanalerna vänder han sig till kommissionen för mänskliga rättigheter i Strasbourg. Han gör sin anmälan 1979. Först i oktober 1981 skall fallet prövas. Väl framme i oktober beslutar kommissionen att skjuta upp förhandlingen sex månader, det vill säga till mars 1982.

Jakten på undantaget

Samtidigt börjar det hända saker i Sverige. Riksdagen avskaffar undantagslagen i de-

cember 1981. Inom 14 dagar skall den vara borta. Bara tre år tidigare hade två motioner om ändring av undantagslagen avslagits med mycket stor majoritet (279-12, tre nedlagda). En trolig orsak till den snabba förändringen var att förhandlingen i Strasbourg närmade sig. UD:s rättschef Hans Danelius, som skulle försvara den svenska hedern i Europadomstolen, påpekade i slutet av 1981 att det inte fanns ett enda svenskt rättsfall som stödde Sveriges sak. Den svenska staten var med andra ord i trängande behov av ett pilotfall, ett fall som kunde visa att det fanns undantag till undantagslagen. I slutet av 1981 såg det således ganska mörkt ut för de svenska statsmakterna.

Här backar vi ett par år. I november 1978 anmäler det juridiska ombudet Carl-Göran Edquist chefsåklagare Sigurd Dencker för förtal. Bakgrunden var den att Edquist dömts till fängelse för anstiftan av grov stöld såväl av Handens tingsrätt (4/6-75) som av Svea hovrätt (1/8-75). I sin revisionsinlaga till HD framhöll Edquist att vissa vittnen ändrat sina berättelser och att de numera skulle vara villiga att lämna för honom förmånliga uppgifter. Detta bemöttes av åklagare Dencker. Han framhöll att "det på goda grunder (kunde) antagas att vittnens ändrade uppgifter är resultat av påtryckningar som riktats mot dem". (NJA 1982:14,98) Det var detta yttrande som låg till grund för Edquists anmälan av Dencker för förtal. Edquist vägrades prövning av såväl Stockholms tingsrätt som Svea hovrätt på samma grund som Helmers, det vill säga med hänvisning till undantagslagen. Eftersom Dencker var högre tjänsteman var det inte möjligt att åtala honom.

Men trots avslagen i underinstanserna

fick Edquist prövningsrätt i HD. Riksåklagaren nöjde sig inte enbart med att tillstyrka prövning. Han lämnade dessutom en egen inlägga till HD. RÅ konstaterade att när den nya brottsbalken infördes 1965 avskaffades inte målsäganderätten för förtal. "Senare lagreformer (dvs. undantagslagen, min anmärkning) har inte medfört någon ändring." Plötsligt fanns det ett kryphål i undantagslagen. Genom att kombinera straffrätt med processrätt var det möjligt att omtolka undantagslagen. Därmed uppstod en möjlighet som varken riksdag, domstolar eller Reinhard Helmers hade anat. Denna möjlighet hade inte uppenbarats när Helmers tidigare ville väcka åtal för samma typ av brott.

HD:s beslut är på endast en sida och mycket summariskt. Istället för att ge egna domskäl nöjer man sig med att direkt citera RÅ:s yttrande (NJA 1982:14). Men syftet var nått. För statsnyttans skull hade man med en viss juridisk kreativitet lyckats skaka fram det undantag från undantagslagen som saknades. Att man haft bråttom indikeras bland annat av att handlingarna i målet är stämplade "förtursmål".

Edquist får rätt i HD men fullföljer inte

Två veckor efter HD-beslutet drog Edquist tillbaka sin talan mot chefsåklagare Dencker! Det blev ingen faktisk prövning av frågan. En verklig sakprövning fanns det tydligen inget intresse av. Detta är märkligt med tanke på Edquists hårda och kategoriska omdömen i revisionsinlagan till HD. Där finns inga försonande drag som vittnar om vilja att dra tillbaka sin talan, snarare är hans skrivelse präglad av extremt rättshaveri (Högsta domstolen, Dnr ö 508/1980). Ett

annat frågetecken är varför inte Dencker svarade med att åtala Edquist för obefogat åtal. Dencker torde haft på fötterna för sina påståenden om att Edquist hotat vittnen.

Edquist räddar Sverige i Strasbourg

När slutligen den Europeiska kommissionen för mänskliga rättigheter tar upp Helmers fall 1982 sker det i en muntlig förhandling. Den svenska chefsförhandlaren Hans Danelius argumenterar för avvisning av saken eftersom inte alla inhemska rättsmedel uttömts. Helmers hade kunnat väcka enskilt åtal för förtal. Här hänvisar Danelius till det av HD nyligen avgjorda Edquist-fallet. Således fanns det ett inhemskt rättsmedel för Helmers att använda sig av. Kommissionen beslutar därför att avvisa Helmers talan. (Det är att observera att vid denna tidpunkt, 1982, var emellertid det eventuella brottet preskriberat.)

Med hjälp av tvivelaktiga juridiska manövrer blev således den svenska undantagslagen aldrig prövad av Europa-kommissionen.

Helmers vinner framgång i Strasbourg

Men denna historia slutar inte här. 1981 utsätts Helmers för ytterligare en oförrätt. Rektorsämbetet vid Lunds universitet har nämligen använt sig av tidningsartiklar om Helmers processande i Strasbourg för att belägga hans olämplighet för tjänsten. Dessa påståenden om olämplighet har Helmers aldrig fått möjlighet att yttra sig över än mindre försvara sig mot. 1991 är därför Helmers åter i Strasbourg. I en plenumdom prickade Europadomstolen slutligen Sverige, med elva röster mot nio, för vägran till muntlig förhandling (artikel 6 i konventionen). Helmers fick således Sverige fällt,

men inte för den ursprungliga huvudfrågan. Den kommer aldrig att få ett rättsligt slut.

Den fällande domen mot Sverige har uppmärksammats i tyska och franska tidningar. Bland annat har den refererats i den tyska juridiska tidskriften "Demokratie und Recht" (nr.3/92, s.258-262). I svenska media har det däremot varit förhållandevis tyst.

Nu är det 1994. Reinhard Helmers står fortfarande utan lektorstjänst och Hans Danelius har blivit Sveriges representant i Europadomstolen. För att travestera den franske poeten Paul Valéry. "Juridik det är konsten att få folk att låta bli att blanda sig i det som angår dem."

Författarupplysningar:

Janne Flyghed, fil.dr., Kriminologiska institutionen vid Stockholms Universitet.